

VEERTIENDE-EEUWSE VARIATIE IN SK-SPELLINGEN

The vast corpus of 14th century charters, composed by Piet van Reenen and Maaïke Mulder will be used as input for a phonological atlas of 14th century Dutch, not dissimilar to Berteloot (1984) on 13th century phonology, and the Phonological Atlas of Dutch Dialects (FAND) on late 20th Century data. However, using data from 14th century charters in order to make a dialect atlas raises this question: Can we extract information with regard to phonological change from non-standardised spelling? We will try to partially answer this question by investigating 14th century (Dutch) spelling variation in western Germanic consonant cluster *sk. In doing so, we will also be presenting a mapping format for these data.

1. Inleiding

Met het corpus van 14de-eeuwse oorkonden heeft Piet van Reenen (met Maaïke Mulder en anderen) een substantiële en welkome bijdrage geleverd aan de historische taalkunde van het Nederlands. Evenals het zogenaamde *Corpus Gysseling*, deel I (hierna CG), biedt het *Corpus Van Reenen - Mulder* (verderop CRM genoemd) een verzameling dialectmateriaal die op een aantal vlakken vergelijkbaar is met moderne(re) dialectcorpora zoals de RND-verzameling, het GTRP-materiaal en de syntactische SAND-data. Net als die moderne dialect-databases, en het CG⁽¹⁾, zal het CRM de basis zijn van een dialectgeografische studie. Deze wordt voorbereid door de eerste auteur van deze bijdrage. Het wordt een *klankatlas van het 14de-eeuwse Nederlands*.⁽²⁾ In deze bijdrage gaan

⁽¹⁾ Dat heeft geleid tot Berteloots *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands* (1984) en Mooijaarts *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten* (1992).

⁽²⁾ De tweede auteur staat in voor een deel van de karteerprogrammatuur. Voor de atlas in aanmaak en voor dit artikel deden we ook een beroep op Evert Wattel, die we

we na hoe de spelling van één bepaald courant cluster, de oude SK (of **sk*), zich gedraagt in het CRM. We stellen ook kort het resultaat voor van een zoektocht naar een karteertechniek om dat soort data optimaal te visualiseren.

2. De oude SK in Middelnederlandse teksten

Met ‘SK’ bedoelen we in dit artikel de consonantclusters die (kunnen) voorkomen in de posities en in de woorden waar het monomorfematische oude West-Germaanse cluster /sk/ voorkwam. Dit cluster kon voor of achter een vocaal, of tussen twee vocalen voorkomen (in woorden als *sch*, *wasscen*, *bosch(e)*), en was soms uitgebreid met een sonorant (*schr*, *valsche*, *mensch*). We behandelen in deze bijdrage het cluster met sonorant niet apart.

2.1. De ingrediënten voor SK-spellingen

Goossens (1997: 169) heeft de moeilijkheden om met Latijnse letters Nederlands te spellen vooral als een probleem bij de vele vocalen beschreven, maar ook het consonantisme zorgde toch voor enkele uitdagingen, voornamelijk in de velaire groep. Voor de klanken /x/, /ɣ/, /k/, /h/ en hun varianten⁽³⁾ stonden de letters <g>, <h>, <c> en ook <k> ter beschikking en die konden apart worden gebruikt, of konden gecombineerd worden tot meervoudige grafemen (zoals <ch>, <gh>). Die verzameling werd, vaak in combinatie met <s>, <z>, <t>, <d> en/of <j>/<i> ook wel ingezet om palatale klanken weer te geven, zoals in leenwoorden (v.b. *usaige*). Dit laatste kan voor de mogelijke variatie van SK-spellingen in Middelnederlandse teksten ook van belang zijn, omdat we zoals in FAND (2005: 18vv)

hierbij van harte danken. Verder danken we ook Jan Stroop en de (anonieme) reviewers voor de nuttige opmerkingen.

⁽³⁾ Goeman (1998) en Van Reenen - Huijs (1999) veronderstellen ook meer palatale varianten van de velaire fricatieven in enkele oostelijke variëteiten van het Middelnederlands. In het algemeen geldt ook dat scribenten het wenselijk konden vinden om sommige meer oppervlakkige fonologische verschijnselen in de spelling weer te geven. Zie het voorbeeld (weliswaar op het vlak van het vocalisme) in Elmentaler (2003: 290) dat ook Van Reenen (2005: 187) ter sprake brengt: Elmentaler onderzoekt twee 16de-eeuwse scribenten, waarvan bij de ene de vocaal in *boek*, *behoef*, etc. op één manier spelt, terwijl de andere een veelvoud aan grafemen gebruikt. Vermoedelijk geeft de tweede scribent, naast de voor de hand liggende aan- of afwezigheid van umlaut, meer klanknuances weer.

en heel wat andere literatuur⁽⁴⁾ aannemen dat de varianten in de huidige dialecten assimilatieproducten zijn van oorspronkelijke /sk/. Die assimilatie is tenminste deels (in bepaalde gebieden en in bepaalde posities) via palatale stadia verlopen.⁽⁵⁾ In de anlaut heeft het proces zich vermoedelijk het laatst voltrokken. Zowel het standpunt dat zeker in de 13de eeuw spellingen als <sc> en ook <sch> alleen maar voor /sk/ kunnen staan⁽⁶⁾ als de idee dat variatie tussen <sc> en <sch> op een andere uitspraak van dit cluster wees, kunnen worden beargumenteerd:

2.1.1. <sc> = <sch>

Wat de anlaut-SK⁽⁷⁾ betreft, moeten we volgens Debrabandere (2004) enkel /sk/ verwachten: daar wijzen de vele <sc>-grafieën en uiteraard ook <sk> op. Een <sch>, die vaak wordt aangetroffen voor gespreide voorvocalen, moeten we volgens hem in dat verband als niets anders zien dan een allograaf van <sc>, dus ook met /sk/-waarde. Volgens Debrabandere (2004: 214) is <sch> vóór <i>, <e> niet meer dan een manier om aan te geven dat het wel degelijk om een /sk/ gaat, naar analogie van Romaanse spellingsystemen waar <c> zijn plosiefkarakter verliest als er gespreide voorklinkers op volgen: <h> (na <c>) zet daar het plosiefkarakter van <c> in de verf, en zo zou het in de dertiende eeuw ook in het zuidwesten van ons taalgebied zijn. Ook Franck (1910: 9, 95) ziet <sc> en <sch> als allografen, maar de klankwaarde is volgens hem /sx/. De bewijspplaatsen die Debrabandere aanbrengt (2004: 213v - *boskelkyne, Pasken, Pasquen*, ...) in acht genomen, kan dat echter maar gedeeltelijk waar zijn. Schönfeld (1947: 90) lijkt in de anlaut een /sx/-uitspraak te prefereren in het Middelnederlands (behalve in het Hollands), waarmee hij impliciet een verschil in klankwaarde tussen <sc> en <sch> afwijst in de overige dialecten. Ook voor Goossens (1974: 76) zou /sx/ zich ook in de anlaut al vroeg en redelijk algemeen gemanifesteerd hebben. De <sch>-spelling zou daar op wijzen, en ook in <sc> zou geen plosief meer

⁽⁴⁾ Cf. Franck (1910: 9), Schönfeld (1947: 90), Goossens (1974: 76), Van Loon (1986: 149v), Stroop (1990: 144), Cotman e.a. (2004: 191-193).

⁽⁵⁾ Het uitgebreidste overzicht staat in FAND (2005: 18-29). De bedoelde palatale stadia zijn /ʃx/ en /ʃ/.

⁽⁶⁾ De spellingvariatie zou dan aan een zeker toeval toe te schrijven zijn, of door verschillende conventies veroorzaakt worden.

⁽⁷⁾ In de literatuur (cf. de verwijzingen in noot 4) is er een consensus dat SK in de auslaut al heel vroeg tot /s/ moet zijn geassimileerd. Op de SK in die positie gaan we nu ook niet dieper in.

aanwezig zijn omdat <c> niet inwisselbaar blijkt met <k> (vb. *kind/kennen* vs. *scilt/scenden*, ib.)

2.1.2. <sc> ≠ <sch>

Debrabandere (2004) kent echter nog enkele dertiende-eeuwse voorbeelden waar <sch> in de auslaut wordt gebruikt (zoals zelfs in het moderne Nederlands nog in het suffix *-isch*), welke – en daarin vallen we hem bij – hypercorrecte spellingen moeten zijn (vb. *thuusch* voor *het huus*).⁽⁸⁾ Deze redenering houdt echter wel in dat <sch> op zijn zachtst uitgedrukt ook in de anlaut (en inlaut) wel eens voor iets anders kan hebben gestaan dan /sk/. Het is in ieder geval moeilijk en zeker niet wenselijk om de (voornamelijk westelijk Vlaamse) bewijzen van Debrabandere naar het hele taalgebied te extrapoleren.⁽⁹⁾ Een andere opvatting – maar evenmin direct toepasbaar op een groter gebied – vinden we bij Larsen (2001: 140vv) die het grafeemstelsel van de Statuten van de Gentse Leprozerie (uit 1236) onderzoekt. Hij past een structuralistisch model toe op de grafemen en allografen die hij aantreft zoals dat door historisch-fonologen⁽¹⁰⁾ vaak werd gebruikt voor fonemen en allofonen. Vóór <i> vindt hij enkel <sch>. Hij noemt dat een neutralisatie van de oppositie in grafeemtypes <k> en <g> (waar in zijn analyse op louter distribuele gronden <c> resp. <ch> toe horen). Voor die andere letter die voor gespreide palatale vocaal staat, de <e>, vindt hij beide grafeemtypes (dus <sc> en <sch>) terwijl vóór de rest van de klinkers steeds de variant *zonder* <h> verschijnt. Omdat <ch> in de Leprozerietekst volgens zijn bewijzen in alle andere posities een allograaf van <g> is, neemt hij aan dat die in <sch> dat ook is. Dit zou erop wijzen dat SK vóór palatale, gespreide vocaal al min of meer als twee fricatieven werd gerealiseerd in 1236 in Gent, ook als we die spelling in de anlaut terugvinden. Larsen ziet zelfs <sc>-spellingen als een orthografisch archaïsme (2001: 295). Debrabanderes visie (2004: 214), dat (zuidwestelijke) <sch> vóór <i>, <e> overeenkomt met <sc> vóór achtervocaal naar analogie van aangrenzende Romaanse spellingsystemen, houdt echter nog

⁽⁸⁾ In een 13de-eeuwse Brugse tekst, in Debrabandere (2004: 213) naar Van Haverbeke (1955: 86).

⁽⁹⁾ Al hebben de talrijke voorbeelden in Debrabandere (2004) onze visie voor wat SK in het 13de-eeuwse Vlaanderen betreft behoorlijk bijgesteld.

⁽¹⁰⁾ Hij verwijst o.a. naar Goossens 1974 (Larsen 2001: 33) en naar Taeldeman (1985) waarin de historische situering van het Gents traditioneel structuralistisch is (ib.: 34, noot 39).

altijd in dat <sch> voor /sk/ een spelling is die in Vlaanderen relevant is, maar van weinig waarde is in dialecten verder van de taalgrens. Volgens Van Loon (1986: 149) moeten we in de centrale dialecten al vroeg /sx/ aannemen, en /sk/ in de overige dialecten (cf. supra de opmerking van Schönfeld 1947 over het Hollands). Hij staft dit aan de hand van weinig dubbelzinnige <sg>-spellingen (*flamsgher, pasghen, tusghen*, etc., zie 1947: 149) maar dit heeft o.i. natuurlijk gevolgen voor de <sch>-spellingen die we (naast ook <sc>) aantreffen in die centrale dialecten: in de gebieden waar we (ook) /sx/ aantreffen, is een verdeling <sch> en <sg> vs. <sc> en <sk> (voor resp. /sx/ en /sk/) wel plausibel. Voor de anlaut wil Van Loey (1980: 117) niet zomaar aannemen dat <sch> voor /sx/ stond, maar vindt hij voor het zuidwesten een uitspraak met aspiratie (/sk^h/) wel mogelijk voor deze spelling.

Uit onze data blijkt dat de eerste van de bovenstaande aannames (namelijk <sc> = <sch>⁽¹¹⁾), niet houdbaar is. Wij vermoeden dat variatie in de spelling in ieder geval wel indicatief kan zijn voor de achterliggende fonologie, maar menen tegelijk dat alleen een grootschalige overgang van de ene spellingvariant naar de andere afdoende bewijs kan leveren voor een klankverandering.

Het probleem verdient in ieder geval dat er een aantal kaarten worden gewijd aan de evolutie van die spellingen in het hele taalgebied. Dat is voor de 13de eeuw in Mooijaart (1992: 207-210) gebeurd. Daar staat volgens ons nog steeds het meest overzichtelijk (want deels ook visueel) uitgelegd onder welke vormen men SK kan terugvinden in de 13de eeuw in het hele taalgebied. We willen nu in het CRM nagaan welke dynamiek er in de spellingvariatie zit. Daarom zullen we 4 periodes in de middeleeuwen vergelijken: de 13de eeuw met gebruikmaking van de gegevens uit Mooijaart en de drie periodes waarin we de 14de eeuw hebben opgesplitst. De data die we daarvoor hebben gebruikt, worden in tabel I (cf. infra) geïnterpreteerd.

2.2. Het zichtbaar maken van de SK-spellingen in twee posities in de 14de eeuw

Hier geven we mee hoe we de data hebben geselecteerd uit het corpus (2.2.1.) en vervolgens leggen we uit hoe we te werk gegaan zijn bij het maken van de

⁽¹¹⁾ We beseffen natuurlijk wel dat we de opgesomde literatuur met deze omschrijving nogal minimalistisch weergeven, en dat de genoemde aanname niet overal even stellig wordt bewoerd.

kaarten (2.2.2.). Daarbij geven we aan welke overwegingen we hebben gemaakt bij het zoeken naar een geschikte karteermethode.

2.2.1. De data

Uit het CRM hebben we zoveel mogelijk woorden gehaald die de SK in- of anlautend hebben gehad. Uitgesloten waren alle attestaties waarvan het onderzochte deel gereconstrueerd was of opgelost (indien het een afkorting betrof) bij het transcriberen. De meerderheid van de attestaties betreft een relatief klein aantal woorden die frequent in het corpus – dus in oorkondetaal – voorkomen. Voor de anlaut gaat het om *schrijven*, *schepen*, *schuld(ig)*, *schat*, *(be-/ge-)scheiden*, *(kwijt)schelden*, *schoutheet* en *schelling*. Ook samenstellingen met die woorden werden meegenomen. Het suffix *-schap* hebben we eveneens als een woord met SK-anlaut beschouwd: daarin wordt het consonantcluster namelijk gevolgd door een (secundair) beklemtoonde vocaal en gaat er over het algemeen een consonant(cluster) aan vooraf. De SK in *-schap* heeft dus dezelfde fonologische omgeving als de SK in bijvoorbeeld *landschepenen*. Bijna alle attestaties van inlautend SK komen uit de volgende beperkte groep woorden: *tussen*, *eisen*, *mens*, *bos*, *meers* en in mindere mate *vis*, *ruis(en)*, *vlees*, *dries* en *Pasen*. Bij de (nu) monosyllabische woorden als *bos* en *vlees* gaat het uiteraard om verbogen vormen⁽¹²⁾ waardoor er op de SK een onbeklemtoonde vocaal (sjwa) volgt. Het suffix *-isch(e)* hebben we niet in het onderzoek betrokken omdat het vele problemen opleverde. Het is namelijk niet goed vast te stellen wanneer we de vocaal vóór de SK als beklemtoond kunnen beschouwen, en vaak ontbreekt die ook. Alle attestaties die we op die manier hebben overgehouden, hebben aanleiding gegeven tot de tabel (I) die aan de kaarten voorafgaat. In die tabel staat per oorkonde aangegeven welke combinaties van in- en anlautgrafiën voorkomen.

2.2.2. Kartering

Er is de afgelopen decennia al veel geëxperimenteerd met karteertechnieken voor de taalgeografie. We kunnen ze hier niet allemaal gaan beschrijven, maar geven wel de voorbeelden (uit ons taalgebied) aan die op ons de meeste indruk hebben gemaakt. Ze vallen in twee grote types onder te verdelen: puntsymboolkaarten (of stempelkaarten) en vlakkenkaarten. De eerste soort kan de symbolen voor

⁽¹²⁾ Samenstellingen waarbij eind-SK tussen de monosyllabische vocaal en een beginvocaal van het tweede deel van de samenstelling komt te staan, tellen hier niet mee als woorden met ‘inlautend SK’.

elk meetpunt een zekere gradualiteit laten weergeven. In Berteloot 1984 staat cirkelgrootte en -segmentering voor respectievelijk het aantal attestaties en de verschillende varianten (A of B); in SAND zien we complexe symbolen die van een groter aantal varianten (meestal tot zes) de aan- of afwezigheid kan laten zien. Men kan er ook voor kiezen om geen gradatie weer te geven (FAND en MAND). Dat is een keuze die wordt gemaakt wanneer er over het hele gebied een grote variatie is, waarvan maar één variant moet worden weergegeven per plaats. De puntsymboolkaarten hebben voor gebruik met historische corpora het nadeel dat alle niet precies gelokaliseerde data in principe moeten worden genegeerd. In het CRM zitten echter een aantal oorkonden die als ‘regionaal’ werden geklassificeerd, omdat ze niet met zekerheid op een plaats konden worden vastgepind.

Vlakkenkaarten (zoals in Mooijaart 1992) kunnen altijd percentages weergeven. Ze kunnen echter steeds (maar in de praktijk geldt dat ook voor het type Berteloot) maar één oppositie tonen. Waar er meer dan twee varianten op een plaats / in een gebied kunnen voorkomen, is er daardoor een probleem. Bovendien is de keuze van de vlakken heel precair. Dat laatste wordt wel opgelost in het soort kaarten dat door Evert Wattel⁽¹⁴⁾ is ontwikkeld en o.a. in Rem (2003) wordt gebruikt. We kunnen ze ook een soort vlakkenkaarten noemen, maar eigenlijk vormen ze een categorie op zich. De gebiedsvorming die zichtbaar wordt gemaakt heeft niets te maken met vooraf (door de onderzoeker) geïnstalleerde vlakken, maar wordt gecreëerd door het materiaal dat op dat moment wordt onderzocht. Er verschijnen zachtere overgangen (wat meer lijkt overeen te komen met dialectovergangen in de realiteit.⁽¹⁵⁾ Het is dus eigenlijk een geautomatiseerde manier om isoglossen (weliswaar door kleurschakeringen eerder dan lijnen) te laten tekenen. Een groot voordeel van vlakkenkaarten – zowel van het gewone type als het type Wattel – is dat ‘regionale data’ kunnen worden meegenomen omdat alle data toch worden uitgesmeerd over een groter gebied

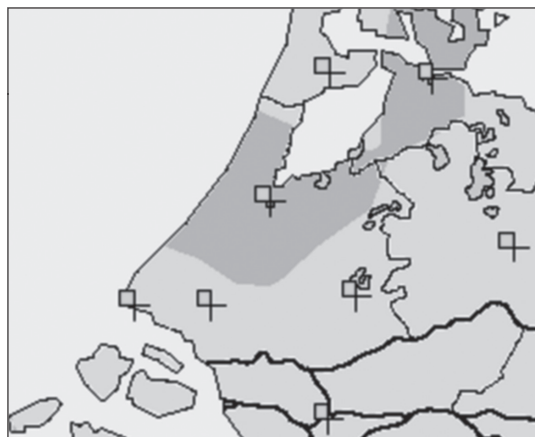
⁽¹⁴⁾ De principes achter die gebruikte techniek worden in meer detail in Wattel (1990) en Wattel-Van Reenen (1995) uitgelegd.

⁽¹⁵⁾ De gebieden die op zulke kaarten zichtbaar worden, mag men echter niet zomaar interpreteren als de gebieden waar de onderzochte taalkundige verschijnselen voorkomen. Het uiterlijk van de gebieden wordt namelijk deels beïnvloed door de dichtheid van plaatsen waar de onderzochte oppositie is aangetroffen. Waar het net dunner is, is de kleuring minder betrouwbaar. Dit bezwaar wordt echter geremedieerd wanneer, naast de kaart die de taalkundige oppositie toont, ook een kaart met de densiteit van vindplaatsen wordt aangeboden, zoals in punt 4) wordt voorgesteld.

(o.a. in Mooijaart 1992: 38). Bovendien biedt Wattel het voordeel dat zijn kaarten (die uiteraard steeds binaire opposities tonen) kunnen worden gecombineerd met puntsymboolkaarten, die de exact gelokaliseerde data meer recht doen. Daar kunnen dan meerdere varianten (zoals in de SAND) op verschijnen, terwijl de onderliggende Wattelkaarten een ‘hoofdoppositie’ weergeven (bijvoorbeeld de belangrijkste variant ten opzichte van de rest).⁽¹⁶⁾

Afbeelding (a) toont een detail van de kaarten zoals wij ze voor ogen hebben.⁽¹⁷⁾

[afb. (a)]

⁽¹⁶⁾ Voor hedendaagse data op basis van het een systematische vragenlijst (en dus ook een vast meetpuntennet) biedt deze aanpak waarschijnlijk niet dezelfde voordelen als voor ons materiaal: in de SAND- en GTRP-corpora bijvoorbeeld is het meetpuntennet (afgezien van af-en-toe een opgave van ‘geen gegevens’), minder variabel en van een hogere densiteit. Er is ook geen sprake van niet precies gelokaliseerde data. Vlakkenkaarten vertroebelen in dat geval eerder het zicht op de data. Ze zijn echter wel bruikbaar voor combinatie- of syntheseskaarten (waarin de gegevens van een hele reeks woorden zijn opgenomen).

⁽¹⁷⁾ Let op de variatieaanduiding in de symbolen bij Leiden en Amsterdam. In de op stapel staande atlas zullen de symbolen in kleur worden afgedrukt, om beter te contrasteren met de achtergrond van vlakkenkaarten in grijswaarden. Ze worden in een groter formaat ter beschikking gesteld op de website van de eerste auteur, <http://users.ugent.be/~cdewulf/kaarten.htm>. We raden sterk aan om ze ook daar te bekijken. Afbeelding (a) toont een stuk van kaart 5 op de website. Deze correspondeert met kaart 5 in deze bijdrage. De elektronische kaarten bieden het voordeel dat ze naar believen kunnen worden uitvergroot op het scherm, waardoor dicht op elkaar staande tekens toch nog onderscheiden kunnen worden.

Deze kaarten hebben de volgende kenmerken

1) Er kunnen tot 4 varianten worden weergegeven in de symbolen (4 blokjes). Ze verschijnen linksboven, rechtsboven, linksonder en rechtsonder bij een kruisje dat de vindplaats aanduidt.

2) De symbolen bevatten de data uit precies gelokaliseerde documenten.

3) Per plaats kan de grootte van de verschillende variantenblokjes verschillen. We hebben de berekening van die groottes zo simpel mogelijk gehouden: er zijn vier (eigenlijk vijf met 0 erbij) blokgroottes die overeenkomen met de procentuele verdeling over de varianten voor de plaats en het tijdsgewricht die in dat symbool worden afgebeeld.

Op kaart 1 verschijnt bij Zottegem (O 117)⁽¹⁸⁾ bijvoorbeeld een symbool met een blokje linksboven (<sc>) dat groter is dan een blokje rechtsboven (<sch>): daar is (in de periode 1301 tot 1333) 5 keer <sc> en 2 keer <sch> gevonden (dus ca. 71 % t.o.v. 29 %). Op kaart 5 (inlout 1334 - 1366) verschijnen drie varianten in Leiden (E 167), waarvan het blokje voor <sch> (linksboven) aanzienlijk groter is dan die voor <sk> en <ss>. Die blokjes komen in dit geval overeen met 13:1:3 attestaties (76:6:18 procent). Een fijnmaziger gradatie is misschien technisch wel haalbaar, maar levert voor het blote oog nauwelijks verbeteringen op.

4) De inzetkaart is indicatief voor de hoeveelheid materiaal (alle varianten samen) die is gevonden voor een bepaalde plaats. Hoe donkerder een gebied, des te vaker een of meerdere van de onderzochte varianten aangetroffen is. Dat wil zeggen dat de gebieden die het lichtst gekleurd verschijnen op de inzetkaart, op de grote kaart met meer voorzichtigheid moeten worden behandeld, omdat in die gebieden minder attestaties achter het getoonde kaartbeeld schuilgaan.

5) De overgangen in grijswaarden in de hoofdkaart geven alle data weer, maar nu met de regionale informatie inbegrepen. Dat deel van de hoofdkaart is enerzijds een uitbreiding ten opzichte van de symbolen omdat die laatste de regionale oorkonden principieel moeten negeren; anderzijds is het een beperking op de kaarten waar meer dan twee varianten voorkomen. De vlakkenkaart geeft namelijk één enkele oppositie weer. Er kan dan worden gekozen om de hoofdvariant te contrasteren met de rest, maar ook andere weergaves zijn denkbaar (bijvoorbeeld de twee belangrijkste varianten ten opzichte van elkaar). Omdat we de kaarten in deze bijdrage gebruiken als getuigen van de spellingvariatie

⁽¹⁸⁾ Op deze kaart is Zottegem de meest rechtse van de twee plaatsen ten zuiden van Gent. Op de elektronische kaart kan makkelijk worden ingezoomd wanneer ze in de webbrowser geopend staat.

(en dus niet van de onderliggende fonologie), leek het ons interessant om de meest voorkomende variant af te zetten tegen de andere, minder voorkomende varianten samen (ook al zijn die onderling heel verscheiden).

Dergelijke kaarten komen het best tot hun recht op groot formaat en in kleur. Omdat we beseffen dat de publicatie van deze bijdrage daardoor voor grote technische moeilijkheden kan zorgen, besloten we deze kaarten dubbel aan te bieden. Ze verschijnen niet alleen in dit tijdschrift – op een kleiner formaat en in zwart-wit – maar ze kunnen ook worden bekeken in digitale vorm op de website⁽¹⁹⁾ van de eerste auteur. We beschouwen de elektronische kaarten als onderdeel van deze bijdrage, en zullen er verderop dan ook voortdurend naar verwijzen.

3. Bespreking van het materiaal

Tabel I

inlaut anlaut	sch	sc	sk	sg	ss	<i>sch</i> en <i>ss</i>	<i>sch</i> en <i>sk</i>	<i>sch</i> en <i>sc</i>	<i>sk</i> en <i>ss</i>	<i>totaal</i>
sc	653	32	37	1	14	10	6	0	1	754
sch	30	0	0	1	2	3	0	0	0	36
<i>sc</i> en <i>sch</i>	242	3	6	0	4	3	0	0	0	258
totaal	925	35	43	2	20	16	6	0	1	1048 oork.

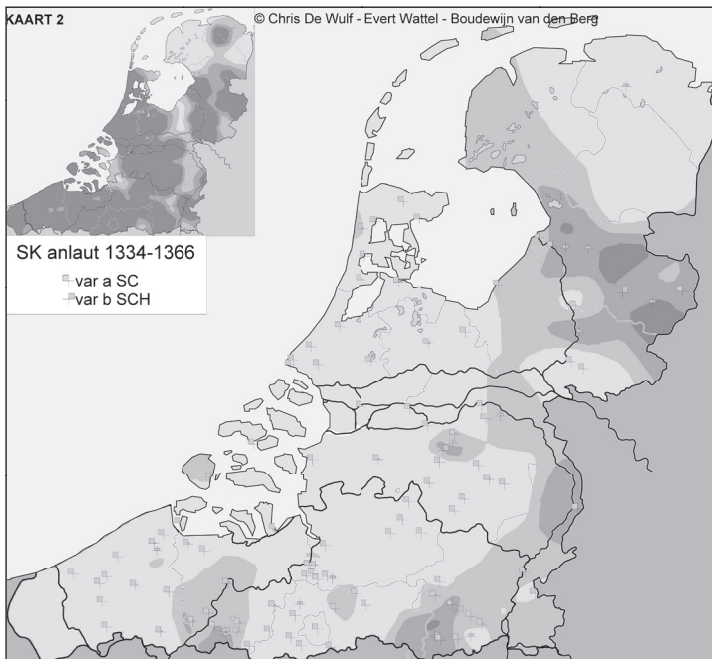
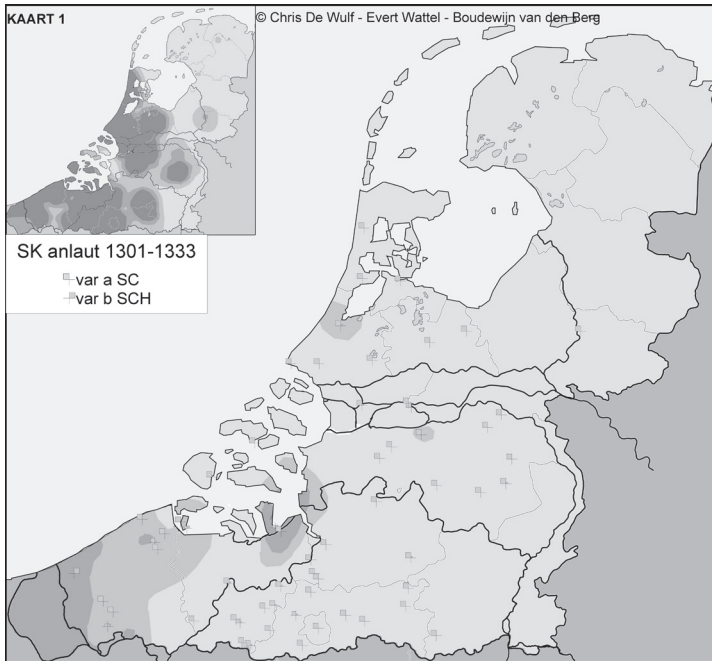
We zijn in onze attestaties nagegaan welke anlaut- en inlautgrafieën het meest worden gecombineerd met elkaar⁽²⁰⁾ per tekst. Tabel (I) is daar de weergave van. In tegenstelling tot wat op de kaarten (cf. infra) is gebeurd, telt hier niet de attestatie, maar de oorkonde als één getuige. Nog anders dan op de kaarten verschijnen hier alleen de teksten waarin zowel anlaut- als inlaut-SK zijn aangetroffen. De tabel toont aan dat ongeveer twee derde (653) van de teksten

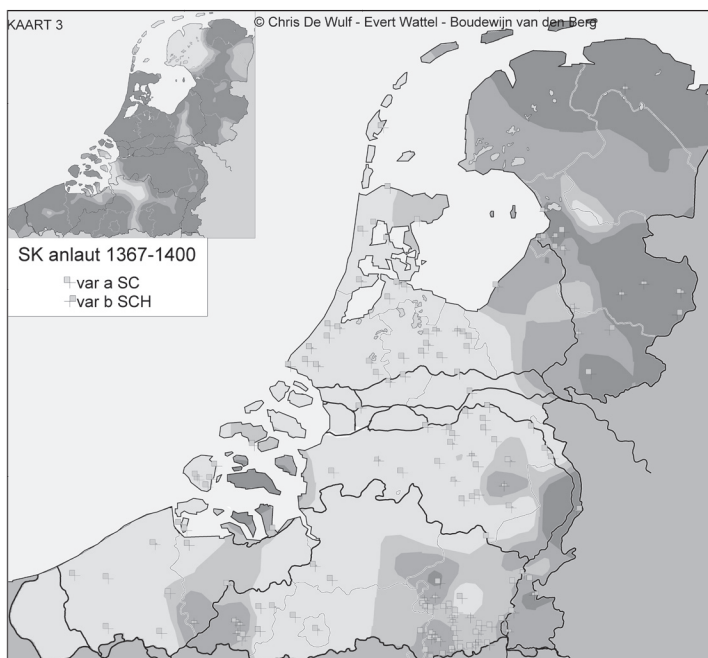
⁽¹⁹⁾ <http://users.ugent.be/~cdewulf/kaarten.htm>

⁽²⁰⁾ We hebben eerst getracht om hier ook de data in tijdvakken op te splitsen, maar dat bleek geen bijkomende informatie te verschaffen ten opzichte van de kaarten.

anlaut-*<sc>* met inlaut-*<sch>* combineert. Een tweede grote groep (242) kent zowel *<sch>* als *<sc>* in anlautpositie, maar enkel *<sch>* in de inlaut. Dan zijn er twee ongeveer even grote groepen teksten die consequent hetzelfde grafeem gebruiken voor anlaut en inlaut: respectievelijk *<sch>* (30) en *<sc>* (32) en een derde vergelijkbare verzameling die inlautend *<sk>* gebruikt met anlautend *<sc>*. Dat er meestal verschillende spellingen worden gebruikt naargelang de positie van SK, wijst aan dat we ook een verschillende uitspraak mogen veronderstellen in in- en anlaut. De vraag is dan of het om anlaut-/sk/ + inlaut-/s(x)/ (of /f/) gaat, of /sx/ + /s/, en we zijn geneigd een zekere geografische verscheidenheid van de mogelijke combinaties aan te nemen, zoals dat nu ook het geval is. We kunnen verwijzen naar Stroop (1990), waar althans voor recente stadia van verschillende dialecten wordt aangetoond dat de beweging van de anlaut-SK-clusters naar de standaardtaal toe (of ervan weg) een lexicaal diffuus karakter heeft. Opmerkelijk is dat in 43 oorkonden inlautend *<sk>* voorkomt naast anlautend *<sc>*, soms *<sch>*. Het is heel aannemelijk dat *<sk>* voor /sk/ staat (voornamelijk in varianten van *tussen* / *twisken*). Als een bepaalde scribe inlautend *<sk>* schrijft, waarom zou hij voor dezelfde klank in anlaut een andere spelling gebruiken? Deze combinatie wijst er volgens ons dan ook op dat /sx/ uitspraak in de anlaut allesbehalve zeldzaam was in de 14de eeuw.

We bespreken eerst de drie overzichtskaarten met anlaut-SK, vervolgens die met SK in de inlaut. We hebben er bij deze kaarten voor gekozen om de meest dominante variant verantwoordelijk te laten zijn voor de lichtere kleuring in de achtergrond, de andere variant(en) zorgde(n) dus voor de donkere kleuren. Zo springen de gebieden met niet-dominante spellingen in het oog. Dat betekent dat bij kaarten 1, 2 en 3 *<sc>* licht is, en *<sch>* donker; bij kaarten 4, 5 en 6 staat licht voor *<sch>* en donker voor *<sk>*, *<sc>* en/of *<ss>*. Er zijn vier gradaties, die verband houden met de verhouding tussen de dominante spelling en de alternatieve spelling(en) in de plaatsen met attestaties: 0 tot 13 % alternatieve spelling (licht), 14-27 % (halflicht), 28-41 % (halfdonker) en 42-100 % (donker). In de inzetkaart wordt de netdichtheid getoond: hoe donkerder, hoe meer attestaties (van alle mogelijke SK-varianten).

Anlaut: kaarten 1, 2 en 3

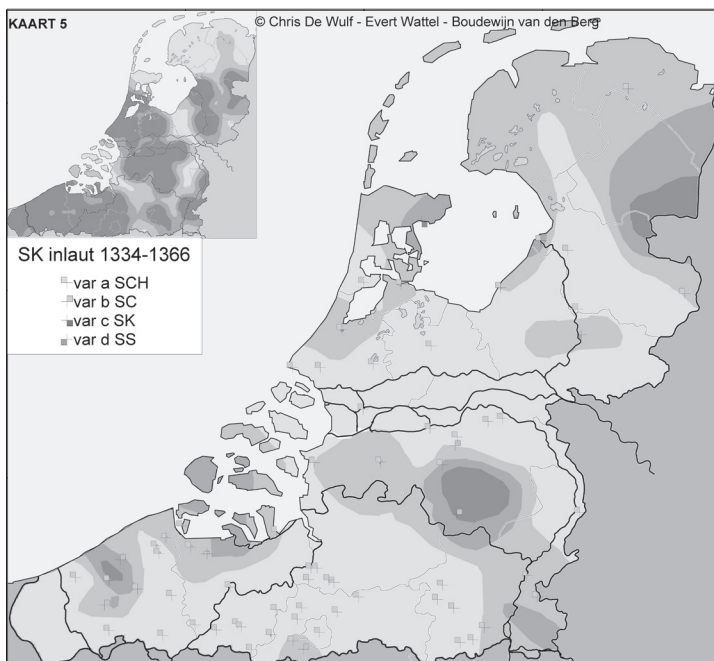
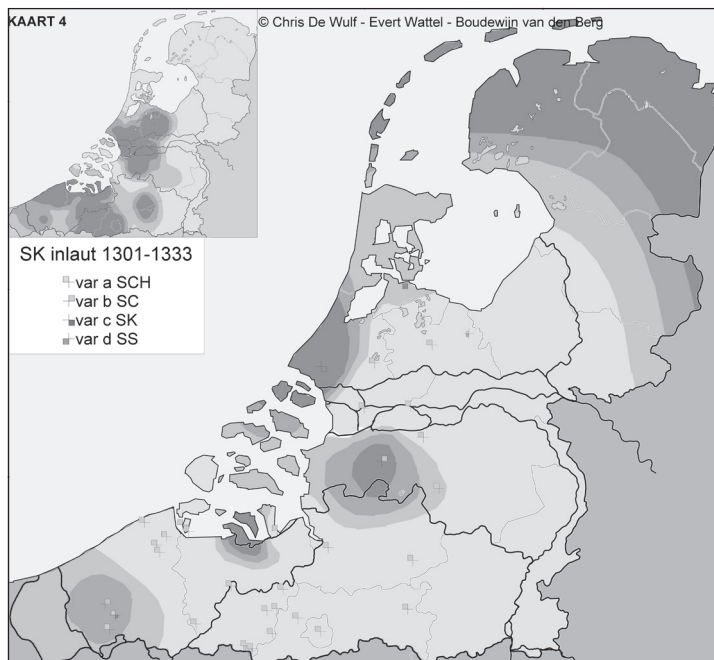
Allereerst moeten we er rekening mee houden dat de meetpunten in de tijd variëren en naar het einde van 14de eeuw toe groter in aantal worden. In het noordoosten is er volgens de inzet in kaart 1 vóór 1333 niet veel materiaal.

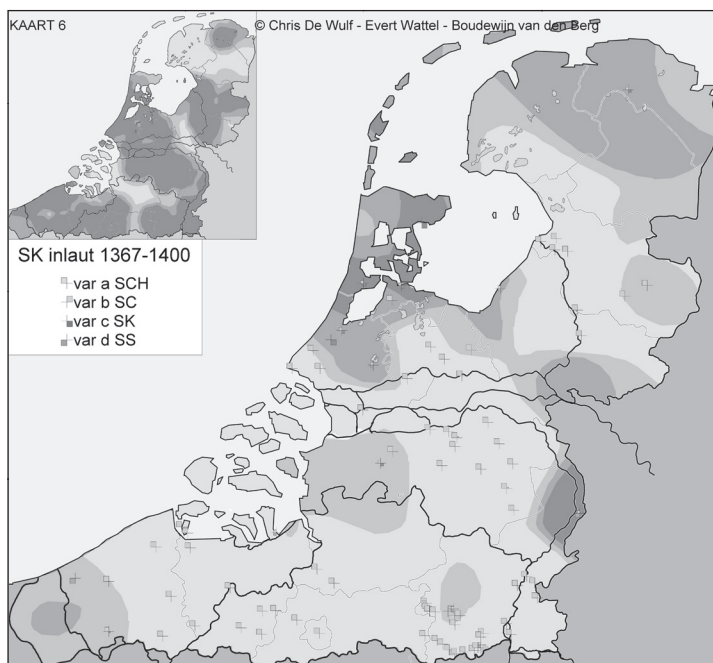
Alle anlaut-SK wordt in ons materiaal door slechts twee grafieemtypes weergegeven: <sc> en <sch>. Heel duidelijk zien we dat <sc> gedurende de hele periode de standaard is. Vóór 1333 duiken er echter al enkele <sch>-spelling op, vooral in het zuidwesten. Veurne (H 84) valt daarbij erg op: daar zijn we enkel <sch> tegengekomen. Geraardsbergen en Kortrijk, die tegenwoordig als /sk/-relictgebieden bekend staan, hebben in het begin van deze periode <sc> en in mindere mate ook <sch>: dit kan erop wijzen dat die grafieën voor dezelfde klank stonden. Niet alleen begin veertiende eeuw zit <sch> in de anlaut alleen in westelijke teksten, ook in de 13de eeuw zijn <sch>-spelling een voornamelijk westelijke aangelegenheid (Mooijaart 1992: 207). In de veertiende eeuw zien we gestaag meer <sch> verschijnen in het oosten. Vergelijk daarvoor kaarten 2

en 3, want 1 heeft nauwelijks attestaties. In de meeste plaatsen wordt er echter nog steeds enkel <sc> geattesteerd.

Dat patroon herinnert ons aan de aanname dat spellinggewoontes in het Middelnederlands vaak in het westen komen opzetten en naar het oosten uitwaaiëren, cf. Goossens (1997: 169). Het lijkt hier geen nuttige verklaring, dat <h> werd gebruikt om het plosiefkarakter van <c> duidelijk te maken wanneer die voor gespreide voorklinkers stond, aangezien we in ons materiaal geen duidelijke aftekening tussen palatale en velaire vocalen zijn tegengekomen. Bovendien gaat de verdeling tussen <sc> en <sch> naar het einde van de eeuw toe verloren in het zuidwesten. Wij vinden dat daardoor de variatie in spelling in de rest van het taalgebied indicatief is voor een (beginnende) overgang /sk/ > /sx/. Een kleine steekproef bij de frequente woorden *schepen*, *schelling*, *schrijven* en het (eveneens frequente) suffix *-schap*⁽²¹⁾, bracht aan het licht dat lexicale diffusie heel waarschijnlijk is bij die overgang, althans in bepaalde gebieden. *Schrijven* wordt in de 14de eeuw bijna constant met <sc> gespeld (slechts 8 lokale attestaties <sch> vs. 1010 met <sc>). In *schepen* en *schelling* daarentegen zijn de <sch>-spellingën veel zichtbaarder, al zijn ze ook in die woorden in de minderheid (*schepen*: 360 vs. 2910, *schelling*: 214 vs. 1299). Ze vallen voornamelijk op in de buurt van de IJssel en in Twente, waar ze soms de exclusieve spellingvariant zijn. Verspreid over het taalgebied komen er in deze woorden nog <sch>-spellingën voor, maar niet of nauwelijks in westelijk Vlaanderen of in Holland. Bij *-schap* (resp. 23 vs. 381) troffen we een intermediair kaartbeeld aan, met wat meer <sch>-spellingën in dezelfde gebieden, maar niet zo uitgesproken als bij

⁽²¹⁾ Daarvan bieden we de kaarten aan op de website, <http://users.ugent.be/~cdewulf/kaarten.htm>. Op deze kaarten worden de regionale data niet weergegeven.

schelling en schepen.

Inlaut: kaarten 4, 5 en 6⁽²²⁾

De frequentste spellingvarianten(types)⁽²³⁾ die we zijn tegengekomen, zijn <(s)sch>, <(s)sc>, <(s)sk> en <(s)s>. Daarnaast zijn er nog wat kleine aantallen andere varianten, die we niet op de kaart weergeven, maar gewoon kunnen opsommen. Het betreft: 6 attestaties van *merchs(land)* uit 1354 in Oostkamp (H 69)⁽²⁴⁾, in 1398 komen we *tusgen* tegen (in Abswellen / Q 78a) en *kuyssge(n)*

⁽²²⁾ Er dient voor gewaarschuwd te worden dat op deze reeks kaarten de meest voorkomende variant het eerste symbool heeft meegekregen. Dat betekent dat <sch> hier door het blauwe vierkantje linksboven wordt vertegenwoordigd, terwijl dat op de voorgaande kaarten het groene vierkantje rechtsboven was. Dit is achteraf een ietwat ongelukkige keuze gebleken, maar kon niet meer op tijd verholpen worden.

⁽²³⁾ We hebben de clusters met *enkele* en *dubbele s* samengenomen. In de bespreking duiden we ze gemakshalve aan met enkele *s* (v.b. <sch> en niet <ssch>), behalve de varianten <ss> en <s>: die vermelden we samen onder ‘<ss>’

⁽²⁴⁾ Dat zijn er twee in een oorkonde die ‘regio Brugge’ als lokalisatie kreeg, en vier in twee teksten uit Oostkamp (H 69), in de buurt van Brugge. De oorkonde uit

(twee attestaties in Venlo L 271), en in 's Hertogenbos (K150) staat een keer *tshertogenbosscge* (1375).

We zien op de drie kaarten dat in de veertiende eeuw <sch> zowat overal de geprefereerde spelling is voor inlaut-SK. Dat liet ook tabel (I) zien. De <sch> lijkt naar het einde van de 14de eeuw toe ook geen terrein te verliezen. Er zijn echter wel een aantal plaatsen die ook een andere variant hebben, en zelfs enkele die in dit tijdsvak voor een andere spelling kiezen dan voorheen. We zien niet – zoals in de anlaut – de meest ‘assimilerende’ variant (in dit geval <ss>) gestaag aan gebiedsuitbreiding doen, en de oudere <sc>- en <sk>-spellingen duiken af en toe op tot in de laatste periode van de eeuw. Bij Mooijaart (1992: 208) worden voor inlaut-SK (bij o.a. *eisen*) alleen varianten met <k> en met <g> weergegeven, wegens de dubbelzinnigheid van <sc>- en <sch>-grafieën. Op haar kaart is <sg> e.d. vooral talrijk in Brabant, en in iets mindere mate ook in Vlaanderen. Voor de rest (alleen voor Holland zijn er gegevens in dit geval) is het al <sk> in de inlaut. Dit laatste blijft ook in ons materiaal het geval: <sk> zit vooral in Holland, door de hele 14de eeuw heen. Onze attesties met <g> hebben we niet op de kaart gezet (cf. supra: *kuyssge(n)* en *tusgen*) omdat ze alleen opduiken op het einde van de eeuw, en enkel in het zuidoosten. De wat complexere variant *tshertogenbosscge* zat in de gelijknamige plaats in 1375. Misschien kunnen we voor de <sg>-spellingen een verband leggen met Goeman 1998 en Van Reenen & Huijs 1999, waarin voor het zuidoosten werd geconstateerd dat laat in de 14de-eeuw <g> voor een meer palatale versie van /ɣ/ kan staan (aanleunend bij de /ʒ/ in leenwoorden). In het westen werd er volgens hen vaak een onderscheid gemaakt tussen palataal /ʒ/ (<g>) in leenwoorden en velair /ɣ/ in inheemse woorden (<gh>). In *kuyssge(n)* en *tusgen* is er dan misschien zelfs van een palatale cluster sprake: *kui*[ʃ(ç)]*e*, *tu*[ʃ(ç)]*en*. Dit is niet onredelijk als we de huidige variatie beschouwen (FAND IV: 25 met /ʃ/ in de zuidelijke helft van Nederlands Limburg). In de reeds vermelde attestaties van <ss> zien we volgens ons ondubbelzinnig de voltooiing van de assimilatie. Dat die spellingen in de meeste plaatsen afgewisseld worden met <sch> wijst er dan waarschijnlijk op

regio Brugge kan waarschijnlijk aan Oostkamp worden gelinkt. De schepenen van Oostkampambacht treden hierin op, maar ook een Brugse medespeler wordt vermeld. De *merchs(land)*-attestaties geven wat meer zekerheid over de Oostkampse herkomst. Het blijft echter het veiligst om die oorkonde als regionaal te blijven beschouwen. Omdat we de ‘*merchs...*’-attestaties niet hebben opgenomen in de kaarten (geen oude SK), hebben die gegevens daaruit geen invloed op de onderliggende kleuring in die regio.

dat een en ander lexicaal diffuus verlopen is (en die diffusiteit bestaat nog steeds, cf. Stroop 1990). Zo zijn er in het veertiende-eeuwse materiaal aanzienlijke verschillen tussen de spellingen van *tussen* en *eisen* en *mensen*.⁽²⁵⁾ Om te beginnen kent *eisen* voor oude SK drie spellingsvormen: <sk>, <(s)sc> en <(s)sch>, voor *mensen* zijn we er vier tegengekomen (ibid. + <(s)s>) en *tussen* heeft nog een vijfde variant, <sg> (cf. supra). Verder is de variant (of het variantentype) <(s)s> in *mensen* wat zwaarder bezet dan in *tussen*. Daar kan de voorafgaande nasaal een invloed hebben gehad op de snelheid waarmee de SK is geëvolueerd. Dat *tussen* het enige woord is, dat echt goed vertegenwoordigd is in het corpus (en op de kaarten die we voor deze steekproef hebben gemaakt, cf. website), weerhoudt ons ervan om dieper in te gaan op mogelijke regionale verschillen.

5. Conclusie

We hebben de verschillende spellingen voor oude SK (an- en inlaut) in het CRM gepresenteerd op twee manieren: we hebben per positie drie tijdsvakken in kaart gebracht, en we hebben geteld hoe vaak (in hoeveel oorkonden) welke grafemen in de twee posities werden gecombineerd. Die presentatievormen leiden ons tot de volgende bedenkingen:

1. De overgang van /sk/ naar /sx/ in de veertiende eeuw heeft in de anlaut sporen nagelaten: het aantal <sch>-spellinge neemt toe in het oosten. We hebben geen redenen om aan te nemen dat het in die gevallen om een allograaf van <sc> gaat (zoals Debrabandere 2004 meent voor het zuidwesten waar het vervolgvocalisme de aan-of afwezigheid van de <h> mee conditioneert, althans wat de 13de eeuw betreft).
2. De 43 oorkonden met inlautend <sk> naast anlautend <sc> (soms <sch>), ondersteunen de visie van Goossens (1974: 76) dat /sx/ in de anlaut algemeen was (in de veertiende eeuw, maar Goossens' uitspraak is niet zo in de tijd gepreciseerd). Dit ondermijnt echter dan weer het bovenstaande onder (1): de toenemende <sch>-spellinge zouden dan enkel op een verandering van het spellingsgedrag wijzen, terwijl de achterliggende klankverandering al (zo goed als) achter de rug is.
3. In de inlaut komen we heel wat verschillende spellinge tegen, en daar blijkt dat woorden onderling verschillen in het aantal mogelijke grafemen, en de

⁽²⁵⁾ Ook van deze woorden worden kaarten aangeboden op <http://users.ugent.be/~cdewulf/kaarten.htm>, waarop enkel de lokale attestaties zijn weergegeven.

spreiding ervan. Deze lexicale diffusie toont zich ook, al is dat minder nadrukkelijk, in de anlaut.

4. Wat nog het meeste opvalt, zijn misschien de spellingsvormen die we niet zijn tegengekomen in de data: anlautend <sk> (cf. supra) en anlautend <sg(h)>. Die laatste vorm zou onbetwistbaar voor /sx/ (evt. /ʃx/) hebben gestaan, maar het is niet omdat die vorm niet voorkomt, dat de achterliggende fonologie niet kan bestaan: ook in de inlaut zijn we pas heel laat in de 14de eeuw enkele <sg>-spelingen tegengekomen.

Bibliografie

BERTELOOT, A.

1984, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. 2dln, Gent.

CG = CORPUS GYSSELING

1977, Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300), I: Ambtelijke bescheiden*. 's-Gravenhage.

COTMAN, F. - C. DE WULF - G. VERLEYEN

2004, 'Schoon schrijfselke over SK. De oude SK in enkele Vlaamse dialecten'. In J. De Caluwe e.a. (red.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent: 189-212.

DEBRABANDERE, F.

2004, 'Nogmaals Middelvlaams SC, SCH, SG.' *Taal en Tongval* 56: 212-219.

ELMENTALER, M.

2003, *Struktur und Wandel Vormoderner Schreibsprachen*. Berlin/New York.

FAND

2005, De Wulf, C - J. Taeldeman - J. Goossens: *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel IV: De consonanten*. Gent.

FRANCK, J.

1910, *Mittelniederländischen Grammatik*. Zweite Auflage, Leipzig.

GOEMAN, A.C.M.

1998, 'Delven naar de zachte g. De grafie <g> versus <gh> in de Middelnederlandse dialecten van de dertiende eeuw als orthografische regeling of uitspraakverschil.' *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Amsterdam: 211-222.

GOOSSENS, J.

1974, *Historische Phonologie des Niederländischen*. Tübingen.

1997, 'Nederlands leren spellen met Latijnse letters'. In A. Van Santen - M. van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden: 164-169.

LARSEN, N.-E.

2001, *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemstelsel van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gents Leprozerie uit 1236*. Amsterdam.

MAND

2005, De Schutter, G., B. van den Berg, T. Goeman, Th. de Jong *Morfologische atlas van de Nederlandse dialecten. Deel I*. Amsterdam.

MARYNISSEN, A.

2004a, 'De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands.' In J. De Caluwe e.a. (red.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent: 609-620.

2004b, 'Bidirectionele taalverandering: wegval en toevoeging van een sjwa in de Middelnederlandse en de moderne dialecten.' In S. Daalder, Th. Jansen & J. Noordegraaf, *Taal in verandering*. Amsterdam/Münster: 137-145.

MOOLJAART, M.

1992, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*. Utrecht.

REM, M.

2003, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340)*. Amsterdam.

SAND

2005, Barbiers, S., H. Bennis, G. De Vogelaer, M. Devos, M. van der Ham *Syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Deel I*. Amsterdam.

SCHÖNFELD, M.

1947, *Historische grammatica van het Nederlands. Schets van de klankleer, vormleer en woordvorming*. Vierde druk, Zutphen.

STROOP, J.

1990, 'Op weg naar school?' In Den Besten, J.B. et al. (red.), *Vragende wijs; bundel aangeboden aan Leopold Peeters bij zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam 1990: 144-153.

- TAELEMAN, J.
1985, *De klankstructuur van het Gentse dialect. Een synchrone beschrijving en een historische situering*. Gent.
- VAN HAVERBEKE, P.
1955, *De 13de-eeuwse Middelnederlandse oorkondentaal te Brugge en omgeving*. Gent.
- VAN LOEY, A.
1980, *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Achtste druk, Groningen.
- VAN LOON, J.
1986, *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven/Amersfoort.
- VAN REENEN, P.
2005, Boekbeoordeling: Elmentaler, M. *Struktur und Wandel Vormoderner Schreibsprachen*. Berlin/New York (2003). *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 121: 297-299.
- VAN REENEN, P. & N. HUIJS
1999, 'De harde en de zachte g. De spellingen *gh* versus *g* als (post)velaire versus (post)palatale fricatieven voor voorklinker in het veertiende-eeuws Middelnederlands.' *Taal en Tongval, themanummer 12*: 159-173.
- WATTEL, E.
1990, 'A mathematical model to describe the boundary of a vowel shift in contemporary Dutch dialects' Rapport WS-359, Faculteit der Wiskunde en Informatica, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- WATTEL, E., P. VAN REENEN
1995, 'Visualisation of extrapolated social-geographical data, Structures and contingencies in computerized historical Research'. In O. Boonstra et al, *Cahier VGI 9, structures and contingencies in computerized historical research. Proceedings of the IX International Conference of the Association for History & Computing, Nijmegen 1994*. Hilversum, 1995: 253-262. (Eerder verschenen als: Rapportnr. WS-429, Vrije Universiteit, Faculteit der Wiskunde en Informatica, Amsterdam.)